

Розвивальний потенціал рефлексії: теоретичний дискурс

Анотація. Стаття присвячена аналізу феномену рефлексії як однієї із базових детермінант особистісного становлення людини. Розглянуто різні філософсько-антропологічні та психологічні уявлення щодо природи і сутності рефлексії. Доведено, що суперечність об'єднання різних контентів дослідження рефлексії зникає, якщо розглядати даний феномен як складне інтегративне психічне утворення. У статті стверджується, що рефлексивна компетентність особистості дозволяє вирішувати проблеми у плані переосмислювання та подолання стереотипів мислення і утворення нових змістів свідомості з метою саморозвитку і вдосконалювання. Автор наголошує, що рефлексія знаходиться у динаміці і зумовлює ефективність процесів саморозвитку, самовизначення, самовиховання особистості. Сензитивним періодом розвитку рефлексії у інтелектуальному та особистісному вимірах визначено підлітково-юнацький період генези буття. За результатами аналізу теоретичних концептів означено характеристики рефлексії у феноменологічному полі свідомості та основні фактори стимулювання рефлексивного процесу.

Ключові слова: рефлексія, інтегративне утворення, свідомість, рефлексивна компетентність, особистість, суб'єкт життєтворення, саморозвиток.

Н.Н.Токарева. Развивающий потенциал рефлексии: теоретический дискурс

Аннотация. Статья посвящена анализу феномена рефлексии как одной из базовых детерминант личностного становления человека. Рассмотрены различные философско-антропологические и психологические представления о природе и сущности рефлексии. Доказано, что противоречивость объединения различных контентов исследования рефлексии исчезает, если рассматривать данный феномен как сложное интегративное психическое образование. В статье утверждается, что рефлексивная компетентность личности позволяет решать проблемы в плане переосмысления и преодоления стереотипов мышления и образования новых смыслов сознания с целью саморазвития и совершенствования. Автор подчеркивает, что рефлексия находится в динамике и предопределяет эффективность процессов саморазвития, самоопределения, самовоспитания личности. Сензитивным периодом развития рефлексии в интеллектуальном и личностном контекстах определен подростково-юношеский период генезиса бытия. По результатам анализа теоретических концептов определены характеристики

рефлексии в феноменологическом поле сознания и основные факторы стимулирования рефлексивного процесса.

Ключевые слова: рефлексия, интегративное образование, сознание, рефлексивная компетентность, личность, субъект житнетворчества, саморазвитие.

N.M.Tokareva. The developing potential of reflection: a theoretical discourse

Abstract. The article deals with the analysis of the reflection phenomenon as one of the basic determinants of an individual's personality development. Various philosophically conditioned anthropological and psychological ideas about the nature and the essence of reflection were considered. It was proved that the inconsistency of combining various contents of the reflection research disappears if we consider this phenomenon as a complex integrative psychic entity. The article argues that the reflexive competence of an individual makes it possible to solve problems in terms of mental reshaping and overcoming the stereotypes of thinking and creating new meanings of consciousness for the purpose of self-development and self-improvement. The author emphasizes that reflection is in a state of flux, and it predetermines the efficiency of the processes of self-development, self-determination and self-education of an individual. The early-to-late adolescence period of the genesis of being was defined as the sensitive period of the reflection development in the intellectual and personality contexts. Based on the analysis of theoretical concepts, the characteristics of reflection in the phenomenological field of consciousness and the main factors stimulating the reflexive process were determined.

Key words: reflection, integrative entity, consciousness, reflexive competence, personality, subject of creative life, self-development

П о с т а н о в к а п р о б л е м и. Глибинні реформаційні процеси у сучасному інформаційному суспільстві обумовлюють необхідність переосмислення контекстуальних вимірів особистісного становлення людини.

Технологізація інформаційного простору, мобільність і доступність різновекторної інформації у світі Internet-технологій обумовлюють значні екзистенційні зрушення психічного розвитку покоління «next», що ускладнюють пошуки ідентичності й означення її естетики. В умовах дефіцитарності конструктивного впливу інститутів соціалізації (сім'ї, закладів освіти, культури, ЗМІ та ін.) на особистість, відбуваються значні зміни статусного контенту і якості дитинства як соціокультурного явища (M.Mead; В.Т.Кудрявцев, Д.Б.Ельконін та ін.), нівелюються традиційні форми

трансляції морально-етичних наративів від покоління до покоління. Сучасне соціокультурне середовище епохи постмодернізму, згідно із дослідженнями М.Мид [5], впевнено набуває рис префігуративної культури, у просторово-часовому континуумі якої історичні зміни настільки швидкі, що досвід старших поколінь не сприймається молоддю як соціокультурна модель і зразок для наслідування. Водночас дорослі змушені активно адаптуватися до нових реалій життя, набуваючи досвіду моделювання суб'єктивної реальності в умовах системних змін і трансформації ментальності. Характерною ознакою культури префігуративного типу є також кардинальна заміна зовнішніх суспільних і групових регуляторів (детермінант) поведінки людини її персональним вибором особистісних сценаріїв життєтворчості.

Однією із базових детермінант особистісного становлення людини у площині означеного є рефлексія, функціональне спрямування якої зумовлює перетворення внутрішнього світу суб'єкта життєтворення (думки, переживання, ставлення) на предмет спеціального аналізу і практичної трансформації (І.Д.Єгоричева, Д.О.Леонтьєв, В.І.Слободчиков).

Смисл життя як інтегруючий елемент системи ціннісної орієнтації особистості є найбільш суттєвим проявом рефлексивного «Я», оскільки у особистісно значущих вчинках суб'єкт життєтворчості, виходячи із своєї концепції смислу життя і відповідно до нього свідомо визначеної стратегії життя, внутрішньо спонукається до формування певної концепції «Я», яку він постійно співвідносить із свідомо визначеною ситуацією своїх дій. Рефлексивне «Я» як спосіб поєднання функціонального (вітального) «Я» та особистісної системи ціннісних орієнтацій стає тим компонентом психологічної структури особистості, що породжує варіативність індивідуального розвитку; рефлексія може тлумачитися як джерело внутрішнього досвіду, засіб самопізнання й необхідний інструмент організації життєвих сценаріїв особистості. Разом з тим вивчення розвивального контенту рефлексії у проблемному полі психологічних досліджень залишається на периферії наукових дискусій.

У даному дослідженні ми мали за мету теоретичне обґрунтування розвивального ресурсу феномену рефлексії у континуальному вимірі особистісного становлення людини.

Аналіз досліджень і публікацій з теми. Історико-філософський огляд наукової літератури дозволяє стверджувати, що проблеми становлення людини як активного суб'єкта власного розвитку і самовдосконалення, проблеми рефлексії як форми самопізнання здавна цікавили філософів (Сократ, Аристотель, Демокрит, Епікур, Б.Августин, Р.Декарт та ін.). У сучасному сенсі поняття «рефлексія» було вжито англійським філософом-сенсуалістом Дж.Локком у XVII ст. для

позначення інтроспективного процесу роздумів індивіда про набутий внутрішній досвід як базис ефективної регуляції людиною своєї поведінки.

Термін «рефлексія» походить від латинського *reflexio* – «звернення назад» і означає відображення, а також – дослідження пізнавального акту. У загальному сенсі поняття «рефлексія» інтерпретується як «принцип людського мислення, що сприяє осмисленню й усвідомленню власних форм поведінки та передбачень» [3, с.94].

У західній філософії ХХ ст. рефлексія розглядається у контексті двох парадигм:

- філософсько-гносеологічної (І.Кант, J.Fichte, G.Hegel & ets.), що визначає рефлексію як форму теоретичної діяльності, спрямованої на осмислення соціально розвиненою людиною власного пошукового руху думки, власних інтелектуальних дій та їхніх законів («мислення про мислення»);

- герменевтико-екзистенційної (S.Kierkegaard, E.Husserl, J.-P.Sartre, M.Heidegger & ets.), що досліджує рефлексію як одну із основних складових самосвідомості, родову здатність людини звертати свідомість на себе, на власний внутрішній світ, на форми і способи пізнавальної і перетворювальної діяльності, яка розкриває специфіку духовного світу людини [6; 1].

У вітчизняній філософії ХХ ст. найбільш повно і послідовно представлені онтологічна та гносеологічна складові рефлексії (В.О.Лекторський, М.К.Мамардашвілі, О.Г.Спіркін, Г.П.Щедровицький та ін.), що пояснюють специфіку рефлексивного осмислення людиною досвіду свого індивідуального буття за допомогою системи філософських категорій і за законами руху думки (М.К.Мамардашвілі). У даному контексті рефлексія антропологізується і означається як засіб самопізнання і розуміння суб'єктом перебігу власного мислення.

У науковому доробку сучасних вітчизняних філософів (Н.Г.Алексєєв, А.Я.Большунов, Л.Я.Вейнгерова, Д.І.Дубровський, І.С.Ладенко, В.А.Молчанов, Н.М.Трофімов, М.А.Розов, В.С.Швирєв та ін.) дослідження рефлексії набуває комплексного, міждисциплінарного характеру, що зумовлює аналіз рефлексії не лише як форми існування філософського знання і основного методу його отримання, але й у площині аксіологічних, філософсько-антропологічних досліджень, а також у проблематиці свідомості та діяльності [6, с. 25–26].

Сучасна зарубіжна психологічна традиція вивчає феномен рефлексії як особливу психічну реальність (R.Holland) у двох концептуальних спрямуваннях: у контексті дослідження саморегуляції особистості й контролю діяльності (R.Atkinson, C.Carver, M.Scheie, F.Kampfer, W.Mischel, R.Holland & ets.) та у межах когнітивної психології при

вивченні мислення (J.Flavell, J.Bruyer, D.Doerner, J.Royce & ets.). Рефлексивно-регулятивний підхід найбільш чітко виявляється у парадигмах гештальтпсихологічного (зокрема й гештальттерапевтичного), екзистенційно-гуманістичного та дискурсійно-нарративного напрямків психології, що концентрують увагу на ієрархічно організованій рефлексивній регуляції пізнавальної активності. Психологи гуманістично-екзистенційного спрямування у своїх роботах досліджують рефлексію як «метастан проактивності, притаманний абсолютно «вільній» людині, що має внутрішній локус контролю і прагне до аутентичності (самоактуалізації)» [7, с.10]. Рефлексія зумовлює наявність потреби у самозмінненні та можливість означення фундаментальних екзистенційних питань щодо ідентичності людини у процесі самопізнання (у творенні ідентичності), самовдосконалення та самоактуалізації особистості (V.Marsick). Дослідження P.Zelazo доводять специфіку особистісної рефлексії як здатності самосвідомості людини, що дозволяє дитині не лише почати усвідомлювати себе, але й більш об'єктивно сприймати інших людей [6, с.35].

Вітчизняна психологія починає досліджувати рефлексію як один із загальнопсихологічних пояснювальних принципів пізнання усвідомлюваних і довільних психічних явищ (М.О.Бернштейн, П.П.Блонський, Л.С.Виготський, О.Р.Лурія, І.М.Сеченов та ін.). У 50 – 60-тих роках ХХ ст. у психології на перший план виходять дослідження свідомості та формування діяльнісного підходу до аналізу психічних явищ, що зумовлює інтерпретацію рефлексії як принципу організації та розвитку психіки людини, і, перш за все, її вищої форми – самосвідомості (О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн, О.Г.Спіркін, Е.В.Шорохова). У плані методологічного спрямування наукового пізнання актуальності набувають дослідження теоретичного мислення та методологічного обґрунтування кібернетичної парадигми моделювання мислення людини (В.О.Лефевр, М.А.Розов, Г.П.Щедровицький). У даному контексті рефлексія розглядається як здатність психіки до багатовекторного інтроспективного спостереження (В.О.Лефевр).

Сучасний етап психологічних досліджень рефлексії (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) характеризується розширенням поля досліджень у поєднанні із збільшенням кількості комплексних міждисциплінарних напрацювань, що систематизують результати теоретичних та емпіричних досліджень у межах системного підходу у вивченні людини. У психологічних дослідженнях сучасної доби поняття «рефлексія» трактується неоднозначно, а проблема рефлексії розглядається принаймні у трьох контекстах, що переплітаються і мають свої проєкції у різних наукових дослідженнях:

1. *Інтелектуальний (когнітивний) контекст* – використовується при вивченні теоретичного мислення; даний різновид рефлексії спрямовується на усвідомлення й осмислення форм і передумов людського мислення й пізнання (Н.Г.Алексєєв, Л.Л.Гурова, В.В.Давидов, А.З.Зак, Ю.Н.Кулюткін, О.М.Матюшкін, І.М.Семенов та інші).

2. *Особистісний (загальнопсихологічний) контекст*, що пов'язує рефлексію із самосвідомістю особистості, із самопізнанням суб'єкта, означаючи її як універсальний спосіб аналізу свідомості, джерело адекватного самопізнання, збагачення пізнавальної діяльності та свідомого її контролю.

Дослідженню особистісного аспекту рефлексії (self-reflection) присвячені роботи Н.І.Гуткіної, Г.І.Давидової, І.Д.Єгоричевої, В.В.Знакова, Д.О.Леонтьєва, Е.Р.Новікової, К.К.Платонова, І.М.Семенова, Т.А.Симакової, С.Ю.Степанова та інших науковців, які визнавали існування рефлексії як новоутворення, що виникає унаслідок критичного переосмислення людиною первинних уявлень щодо себе на основі аналізу моральних норм поведінки інших людей та системи теоретичних знань, набутих у процесі освіти, і у свою чергу призводить до моделювання нового динамічного образу «Я» (Т.А.Симакова). Особистісна рефлексія тлумачиться як «здатність до переосмислення суб'єктом змістів своєї самосвідомості у проблемно-конфліктній ситуації, що інтегрує і породжує більш цілісний образ «Я»» [6, с.6]. У даному контексті рефлексія є інтегральною внутрішньою характеристикою індивідуальності, джерелом її смислоутворення, що детермінує моделювання суб'єктивного часо-просторового континууму і систему взаємодії із природно-соціальним середовищем.

3. У *міжособистісному (соціально-психологічному) контексті* рефлексія досліджується при вивченні процесів комунікації і спільної діяльності (кооперації), що спричиняють адекватність ставлення людини до суб'єктивної та об'єктивної реальності (Н.Г.Алексєєв, Г.М.Андрєєва, О.О.Бодальов, Б.Ф.Ломов, В.В.Рубцов та інші).

У площині аналізу суб'єкт-суб'єктної взаємодії і проектування колективної діяльності із урахуванням необхідної координації професійно-рольових позицій суб'єктів (Є.М.Ємельянов, А.В.Карпов, І.М.Скитяєва, Г.П.Щедровицький та ін.) виявляється кооперативний аспект рефлексії, що є необхідною умовою продуктивності спільної мисленневої діяльності.

Наявність різних підходів до вирішення проблем рефлексії, критичне оцінювання науковцями концептуальних положень опонентів сприяють уточненню уявлень щодо феномену рефлексії. Суперечність об'єднання різних контентів дослідження феномену рефлексії зникає, якщо розглядати даний феномен як *складне інтегративне психічне утворення*.

Рефлексивна компетентність особистості дозволяє вирішувати проблеми у плані переосмислювання та подолання стереотипів мислення і утворення нових змістів свідомості з метою саморозвитку і вдосконалювання.

Рефлексія як психічний феномен поряд із такими важливими функціями як набуття внутрішнього досвіду й звернення особистості на себе, реалізує також функцію адаптації до зовнішнього світу через регуляцію людиною своєї поведінки й зміни себе (С.Л.Рубінштейн). Продуктом рефлексії є пошук та створення особистістю нових смислів, цінностей та якісних складових самосвідомості особистості, що істотно змінюють її ставлення до інших та до предметної ситуації. У даному контексті рефлексія постає смисловим (регулятивним) центром людської реальності й обумовлює реалізацію прийнятих людиною цінностей. Саме рефлексія обумовлює переосмислення та трансформацію смислових контентів свідомості, змінення яких зумовлене взаємодією суб'єктного і об'єктного світу внутрішнього життя людини.

Викладення основного матеріалу дослідження. Визнання значущості системно-інтегративного підходу у тлумаченні психічних явищ дозволяє нам інтерпретувати рефлексію як системне утворення високого рівня складності – інтегрований симптомокомплекс особистісних і когнітивних характеристик, що є «способом і механізмом виходу системи психіки за власні межі, котрий детермінує її пластичність і адаптивність» [4, с.276–277]. У функціональному аспекті рефлексивність особистості розгортається у площині загальної психічної адаптації як основна детермінанта саморегуляції системи психіки [4, с.273]: звернення на себе допомагає людині адаптуватися до зовнішніх умов, а рефлексивні механізми і механізми рефлексивної самоорганізації – це і є інтегративні механізми розвитку і становлення людини.

Уточнення і узагальнення характеристик рефлексії у феноменологічному полі свідомості дозволяє виокремити такі ознаки:

- поняття «рефлексія» вужче поняття «самосвідомість»: самосвідомість – це інтегральна властивість особистості, що певною мірою присутня постійно як даність, тоді як рефлексія – це окремий психічний процес, інструмент розвитку самосвідомості (В.В.Барцалкіна, Г.І.Давидова, Ю.Л.Лінецький);
- рефлексія має особливі задачі: розвиток внутрішнього світу людини, означення граничних філософських (екзистенційних) питань і пошук відповідей на них, осмислення власних переживань щодо суб'єктивного ставлення до життя, свободи, інших людей, до себе (Є.О.Борисенко, Н. Дмитерко, І.Д.Єгоричева, Ю.Л.Лінецький);
- рефлексія спирається на зрілі форми самосвідомості і починає проявлятися після виділення і усвідомлення підлітком свого «Я», що

знаходиться у певних стосунках зі світом (І.Д.Єгоричева, Ю.Л.Лінецький);

- рефлексія не може бути засвоєна із культури у готовому вигляді, її становлення відбувається у процесі спілкування із іншими; через спілкування здійснюється трансляція способів рефлексивних дій (І.Я.Берлянд, О.В.Хаяйнен).

Особистісна рефлексія – це завжди цілеспрямована і усвідомлена дія особистості, неможлива за межами самосвідомості. Рефлексивні процеси особистості мають індивідуальний характер виявлення.

Зважаючи на глобальність виявлення та інтегративність функціонування рефлексивного відображення, доречно розрізняти такі рівні рефлексування суб'єкта:

- знання щодо рольової структури та позиційної організації колективної взаємодії (кооперативний тип рефлексії);
- уявлення щодо внутрішнього світу іншої людини та причин певних її вчинків (комунікативний тип);
- вчинки і образи власного «я» як індивідуальності (особистісний тип рефлексії);
- знання щодо об'єкта і способів дій із ним (інтелектуальний тип рефлексії);
- уявлення щодо планування, організації професійної діяльності, її цілей, задач (регулятивний тип рефлексії) [2, с.34].

Рефлексія як інтегроване особистісне утворення знаходиться у динаміці і зумовлює ефективність процесів саморозвитку, самовизначення, самовиховання. Сензитивним періодом розвитку рефлексії у інтелектуальному та особистісному вимірах є підлітково-юнацький період генези буття. Разом з тим аналіз наукових досліджень розвитку рефлексивності у підлітково-юнацькому віці (І.Д.Єгоричева, Ю.О.Клімова, Ю.Л.Лінецький, Н.А.Ліпатова, В.Е.Пахальян, О.В.Хаяйнен та ін.) доводить недостатність стихійного формувального процесу і зумовлює необхідність цілеспрямованого моделювання рефлексивності особистості у спеціально створених умовах.

Серед основних факторів стимулювання рефлексивного процесу можуть бути названі такі:

- цілеспрямоване моделювання проблемної ситуації (ситуації пошуку) – ситуація невизначеності, невпевненості, унікальності (виклику) –руйнує ригідність зони комфорту і спричиняє виявлення пізнавального інтересу особистості;
- активність особистості у рефлексивному процесі, що ініціює довільний автономний вибір сценаріїв розгортання континууму самопізнання і самотворення;

- комфортне контекстне середовище, що сприяє рефлексуванню: автономія, ефективний зворотний зв'язок, доступність взаємодії із іншими людьми (паритетний діалог) – забезпечує баланс між проблемністю ситуації та підтримкою особистості.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Рефлексія відіграє значну роль у розвитку особистісного профілю людини: визначає ступінь інтегрованості особистісних властивостей і зв'язки між ними; дозволяє особистості критично ставитись до себе та своєї діяльності, робить людину суб'єктом власної активності, що особливо актуальним є у період особистісного становлення. Аналізуючи різні підходи до розуміння сутності феномену рефлексії, можна стверджувати, що рефлексія призводить до формування цілісного уявлення особистості про психічні явища, знання про зміст, способи і засоби вирішення проблем, у тому числі й екзистенційних. У контексті регулювання діяльності рефлексія виступає як системний механізм, що виконує функції інтегрування та диференціювання.

Здійснений аналіз не вичерпує усіх аспектів означеної проблеми. Подальші наукові розвідки можуть бути спрямовані на інтегрування рефлексивної складової до концептів комунікативного моделювання особистісних конструктів суб'єктів освітньо-виховного процесу.

Список використаної літератури

1. Борисенко Є. О. Рефлексія як засіб об'єктивного опанування дійсності. *Грані*. 2009. № 2 (64). С. 33–37.
2. Войтик И. М. Развитие рефлексивного мышления государственных служащих в профессиональном образовании : дис. ... канд. психол. наук : спец. : 19.00.13 «Психология развития, акмеология». Москва, 2000. 160 с.
3. Дмитерко Н. Рефлексивне мислення в контексті теоретичного та емпіричного пізнання психічної реальності. *Психологія і суспільство*. 2005. № 4. С. 93–97.
4. Карпов А. В., Скитяева И. М. Психология рефлексии : монография. Москва: Институт психологии РАН – Ярославль : Аверс Пресс, 2002. 329 с.
5. Мид М. Культура и мир детства : Избранные произведения ; пер. с англ. и коммент. Ю. А. Асеева. Москва : Наука, 1988. 455 с.
6. Хаяйнен Е. В. Условия становления личностной рефлексии в подростковом возрасте : дис... канд. психол. наук : спец.: 19.00.13 – «Психология развития, акмеология». Москва, 2005. 206 с.
7. Эпова Н. П. Развитие рефлексивного самосознания учащихся в условиях изменения системы оценивания учебных результатов : Автореф.

дис...канд. психол. наук: спец.: 19.00.07 – «Педагогическая психология».
Иркутск, 2011.25 с.